

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ОЛІГАРХІЗМУ В УКРАЇНІ

Француз А.Й.,

*Герой України, Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор
Університету «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: AnatoliyFJ@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2861-1252>*

Сербін Я.В.,

*аспірант Університету «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: SerbinYV@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6668-5081>*

THEORETICAL AND LEGAL DIMENSIONS OF OLIGARCHISM IN UKRAINE

Frantsuz A. Yo.,

*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of
State and Legal Disciplines of «KROK» University
Kyiv, Tabirna St., 30-32, Ukraine, 03113
e-mail: AnatoliyFJ@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2861-1252>*

Serbin Y.V.,

*Postgraduate student of the University of Economics and Law «KROK»
Kyiv, Tabirna St., 30-32, Ukraine, 03113
e-mail: SerbinYV@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6668-5081>*

Анотація. Стаття присвячена дослідженню теоретико-правових вимірів олігархізму в Україні.

Автор аналізує історичні та культурні передумови формування олігархічної системи в Україні, зокрема процес приватизації та недоліки фондового ринку. Висвітлено, як пострадянські перетворення і несправедливість у приватизації сприяли концентрації економічних впливів в руках певного кола осіб, з метою досягнення корупційних інтересів.

Автор акцентує увагу на тому, що поняття олігархізму, яке так і не знайшло свого закріплення в нормативно-правових актах, має бути розглянуто як модель загально-суспільної організації, що включає не лише політичні, але й економічні та соціальні корупційні компоненти.

Детальний науковий аналіз олігархізму в Україні дає можливість абстрагуватися від існуючого контексту та різносторонньо дослідити всі його прояви і негативізми. Вважаємо, що як одним із маркерів може бути сприяння вітчизняного олігархізму розвитку національної ідентифікації.

Також, за наявності ряду умов, олігархізм в Україні може дати поштовх до розвитку демократичного суспільства. Для всебічного дослідження теоретико-правових вимірів олігархізму в Україні розкривається взаємозв'язок понять олігарх, олігархія, олігархізм. Вперше пропонується для характеристики моделі загально-суспільної організації, котрій притаманний вплив олігархів на ключові політичні, економічні, соціальні та корупційні процеси використовувати поняття олігархізм, тоді як олігархією називати виключно форму політичного режиму. Постулюється та доводиться, що застосування самостійного поняття олігархізм є виправданим з наукової точки зору. Також аргументується, що олігархізм в Україні має важелі впливу на державність, що потребує подальшого неупередженого вивчення. Викладений аналіз може бути корисним для розуміння особливостей теоретико-правових вимірів олігархізму в Україні під час вивчення теорії держави та права, понять неопатримоналізму та демократичних процесів.

У статті здійснені нові погляди на олігархізм в Україні, окреслюючи його складність і необхідність комплексного підходу до його вивчення, щоб краще зрозуміти його впливи на розвиток держави і суспільства.

Ключові слова: політична вага, інститути державної влади, закон, національна безпека, вплив, олігарх, олігархізм, корупція.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 13.

Abstract. This article is devoted to the study of the theoretical and legal dimensions of oligarchism in Ukraine. The author analyzes the historical and cultural background of the oligarchic system in the country, including the privatization process and the shortcomings of the stock market. It highlights how post-Soviet transformations and injustices during privatization contributed to the concentration of economic influence among a select group of individuals, enabling the pursuit of corrupt interests.

The author emphasizes that the concept of oligarchism, which has not been formally defined in normative legal acts, should be understood as a model of broader social organization that encompasses not only political but also economic and social corruption components. A detailed scientific analysis of oligarchism in Ukraine allows for an abstraction from the existing context, facilitating a comprehensive examination of its manifestations and negative aspects.

It is suggested that the promotion of domestic oligarchism may contribute to the development of national identity. Furthermore, under certain conditions, oligarchism in Ukraine can potentially stimulate the development of a democratic society. The relationship between the concepts of oligarch, oligarchy, and oligarchism is explored to provide a comprehensive understanding of the theoretical and legal dimensions of oligarchism in Ukraine.

For the first time, the article proposes using the term «oligarchism» to characterize a model of social organization marked by the influence of oligarchs on key political, economic, and social corruption processes, while oligarchy is defined exclusively as a form of political regime. The study posits and demonstrates that the independent concept of oligarchism is scientifically justified. Additionally, it argues that oligarchism in Ukraine may have positive aspects influencing statehood, warranting further impartial investigation.

This analysis can aid in understanding the complexities of the theoretical and legal dimensions of oligarchism in Ukraine, particularly in relation to the theory of state and law, neopatrimonialism, and democratic processes. The article presents new perspectives on oligarchism in Ukraine, highlighting its complexity and underscoring the need for a comprehensive approach to its study to better understand its impact on the development of the state and society.

Keywords: political weight, institutions of state power, law, national security, influence, oligarch, oligarchism, corruption.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 13.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає в теоретико-правових вимірах олігархізму, оскільки вплив олігархізму на функціонування інститутів державної влади в Україні є досі неподоланою перешкодою на шляху до успішного розвитку і процвітання нашої держави та європейської інтеграції.

Корупціогенна залежність і «непоборність» олігархізму, корупції, тіньової економіки постійно привертає увагу юристів, істориків та політиків. Однак, розуміння будь-якого явища вимагає системності та глибокого теоретичного аналізу, тож заклики до деолігархізації мають дещо, з нашої точки зору, популістський характер, тоді як вивчення теоретико-правових вимірів олігархізму в Україні покликане відповісти на питання – які об'єктивні фактори спричинили виникнення та усталене існування олігархізму в Україні, його негативну системність і динамічність, від'ємні впливи на процеси державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення та функціонування олігархів і олігархії в Україні неодноразово привертала увагу вчених, серед

яких О. Бусол, Г. Зеленько, Ю. Кіндерський, О. Ковальова, В. Козюк, Г. Коржов, Е. Мамонтова, М. Мельник, М. Михальченко, С. Шишков та ін. Проте олігархізм в Україні постійно трансформується як і вітчизняна правова культура, що підштовхує науковців до переосмислення та вивчення окресленої проблематики з точки зору сучасника.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати теоретико-правові виміри олігархізму в Україні. Досягнення означеної мети вимагає виконання наступних завдань: описати та систематизувати категоріально-понятійний апарат (поняття олігарх, олігархат, олігархія, олігархізм); вивчити існуючі дослідження з окресленого питання; виокремити та проаналізувати особливості олігархізму в Україні.

Мета дослідження зумовлює використання, передовсім, таких загальнонаукових та спеціально-наукових методів як: історико-правовий, діалектичний, синергетичний, інституціональний, теоретико-юридичний та формально-логічний. Враховуючи існування багатьох міфів навколо предмету дослідження, використовуємо також психологічний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія держави і права є системною наукою, що дає можливість розглядати державу і право в нерозривній єдності, виходячи з того, що держава в цілому (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, судові і правоохоронні органи, інститути права тощо) та юридична наука є складовими системи держави і права [1, с. 3].

За роки незалежності України поняття олігарх не лише набуло поширення в політичному та історичному контекстах, а й навіть знайшло своє відображення у нормативно-правовому акті – Законі України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» від 23 вересня 2021 р. [21]. Проте, на нашу думку, це змістило фокус уваги сучасних правників з глибинного вивчення українського олігархізму на критику тексту закону. Наприклад, О. Бусол приділила увагу юридично-стилістичним помилкам вказаного Закону та підсумувала, що некоректність закладена вже в самій його назві [3]. Вважаємо, що питання теоретико-правового розуміння олігархізму потребують абстрагування від деяких другорядних питань та зосередження на сутнісних проявах цього явища.

Енциклопедія Сучасної України містить таке визначення: олігархія (грец. *ὀλιγαρχία* – влада небагатьох) – тип політичного режиму, за якого державна влада підконтрольна невеликій групі найбагатших осіб. Її визначальними рисами є: фактичне підпорядкування органів державної влади цим особам; використання ними владних можливостей у власних інтересах, насамперед для особистого збагачення. Для олігархії притаманний недемократичний спосіб формування державної влади та її здійснення. Основні сфери прояву: політична й економічна [4].

Своєрідне бачення олігархії в Україні виклав Джон Лаф. Він використав термін «система» (англ. *systema*) та зазначив наступне: українська система, яку в Україні зазвичай називають олігархією, постала з особливої форми кланового капіталізму, що вкорінився тут наприкінці 1990-х. Вона ви-

явилася напрочуд стійкою та пристосовною до політичних і економічних потрясінь після Помаранчевої революції 2004-2005 років. Вона неефективно й без користі для суспільства розподіляє ресурси, збільшує економічні витрати за рахунок зменшення конкуренції. Водночас вона послаблює інституції та сприяє збереженню значної нерівності й корупції. Власне вона є основною перешкодою для розвитку та повноцінного функціонування демократичних інститутів і верховенства права [5, с. 2].

Варто наголосити на тому, що українській правовій культурі притаманна апріорна негативна конотація будь-яких проявів олігархізму. Наприклад, В. Козюк сформулював наступну думку: олігархізм утворюється як певна олігополія, яка підтримує статус-кво щодо захоплених активів, а тому може вдаватися до експансії завдяки новим активам [6]. Виокремлюється робота М. Михальченка під назвою «Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування», де привертає увагу наступна теза: в Україні склалася значною мірою олігархія, форма правління державою, коли влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів) і елементи політичної системи забезпечують таку форму правління. В той же час в Україні зберігається напіврозвинена демократія, що забезпечує олігархічній владі цивілізований імідж. Варіант «напівдемократичної олігархії» в Україні є дещо кращим, ніж авторитаризм, навіть з «керованою демократією» [7, с. 89]. Також частково можна погодитись з думкою М. Михальченка, що олігархія в Україні має деякі позитивні аспекти в механізмах захисту національних інтересів (вважаємо, що станом на сьогодні свідомо національна ідентифікація не оминула олігархів), та що олігархія, як перехідна форма політичного режиму, не має ознак стабільної та перманентної форми політичного режиму. Дійсно, сама по собі олігархія не є завадою переходу до демократії, однак, це довгий та непростий шлях, тож вважаємо, що такий висновок може бути дещо оптимістичним.

Задля досягнення мети нашого дослідження потрібно абстрагуватися від пересічної точки зору й зосередитися не на поверхневій критиці олігархії (а деякі до-

слідження навіть зводяться до персоніфікованої критики олігархів), а на вивченні олігархізму як системного поняття. Відокремлення понять «олігарх», «олігархат», «олігархія», «олігархізм», «олігополія» дозволить вибудувати категоріальний апарат, що слугуватиме сформульованій нами меті. Як зазначає В. Мержиєвська, суфікс «-ізм» додається до явищ, які стають загальними; наприклад, коли окремі людські дії зливаються в соціально-політичний рух, або коли окремі судження поєднуються у світогляд, або коли повторюється сукупність особливих ознак [8, с. 13]. Окремі дослідники також вживають поняття «олігархат». Так, наприклад, Г. Коржов вказує, що олігархат став результатом складного поєднання чинників радянського минулого та специфічної моделі трансформації, впровадженій в пост-соціалістичну епоху. Соціокультурні норми, інститути та структурні особливості минулого були розвинуті та доповнені раціональними, прагматичними інтересами правлячих еліт, реалізованими в межах про-олігархічної політики. Можна погодитись з думкою Коржова Г., що олігархія не є виключно політичною характеристикою, яка належить до правлячого режиму. Це модель всієї суспільної організації, яка пронизує всі сфери суспільного життя, знаходячи відповідні їй структури в кожному інституціоналізованому середовищі й на рівні масової свідомості [9]. Хоча, в цілому, висновок Г. Коржова є логічним, на нашу думку, для опису моделі загально-суспільної організації доцільніше використовувати поняття олігархізм, тоді як олігархією називати саме форму політичного режиму. Релевантним видається наступне спостереження: будь-яка системна модель організації зацікавлених груп у політиці складається із інститутів представництва інтересів, які можуть носити як формальний, так і неформальний характер. Неформальні ж інститути представництва інтересів засновані на усталених традиціях і звичаях, тривалих соціальних і політичних мережах. Їх головними комунікативними практиками є перемовини зацікавлених сторін та тіньові домовленості і угоди, які реалізуються у закритих суспільствах і виявляються у клієнталізмі, бюрократичному та олігархічному корпоративізмі, корупції та прихованому

лобізмі [10, с. 68]. Олігархізм в Україні має свої історико-культурні особливості, так, наприклад, Г. Зеленько зазначила, що олігархічний режим почав формуватися в 1996 році, коли була ухвалена Конституція України, та наголосила, що коли у 1996 році була ухвалена Конституція України, три роки діяли перехідні положення, у цей період укази президента прирівнювалися до законів Верховної Ради [11]. Як цілком слушно зауважив Ю.В. Кіндзерський за задумом, загальний вектор трансформацій був спрямований на перехід від адміністративно-планової економіки до ринкової на основі розвитку приватної ініціативи, яка мала забезпечити модернізацію виробництва і наблизити його до потреб населення. Але на офіційному рівні реформа інституту власності розглядалася спрощено – лише як номінальна заміна державного власника на приватного, з наданням йому домінуючої ролі в економіці [12]. Цікавим видається наступне твердження Шишкова С.Є.: саме через нерозвинутість фондового ринку в Україні вкрай неефективно проведено приватизацію, найбільш значущі, стратегічні активи сконцентровані (а за наслідком squeeze-out – повністю придбані, до того ж, як вбачають міноритарії, часто за істотно заниженими цінами) обмеженим колом власників, залишається недостатньо ефективним управління активами у власності держави, низька якість ринкової оцінки активів, не захищаються належним чином права інвесторів, існують прояви обмеження конкуренції, недостатньо фінансових стимулів для впровадження інновацій [13]. Не маючи на меті детально досліджувати історичні та економічні передумови становлення олігархізму в Україні, зробимо висновок, що для появи та набуття впливу олігархами в Україні склався цілий ряд необхідних умов, починаючи від пострадянських змін інституту власності та завершуючи сучасними викликами повномасштабного вторгнення на територію нашої держави. На відміну від поняття олігарх, ознаки якого наведені в Законі України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)», поняття олігархізм не знайшло свого закріплення в норматив-

но-правових актах. На наш погляд, для характеристики моделі загально-суспільної організації, котрій притаманний вплив олігархів на ключові політичні, економічні та соціальні процеси, доцільніше використовувати поняття олігархізм, тоді як олігархією називати виключно форму політичного режиму, а застосування самостійного поняття олігархізм, що не є тотожним поняттю олігархії, виправдане, оскільки дозволяє провести межу між ними. Олігархізм на теренах української держави має свої історичні, культурні та соціальні особливості (передовсім, проходження приватизації, низький розвиток інститутів на кшталт фондових ринків та ін.).

Висновки. Науковий аналіз олі-

гархізму в Україні вимагає відсторонення від популістських закликів та неупередженого вивчення цього складного явища і його особливостей. Серед рис вітчизняного олігархізму, що не суперечать розвитку української державності, слід наголосити на його впливах на розвиток свідомої національної ідентифікації. Олігархізм може бути поштовхом для розвитку демократичного суспільства, однак, для досягнення такого результату має бути у наявності багато інших чинників, що не дозволяють прогнозувати такий результат як єдиноможливий. Тому для подальшої наукової розробки виникає питання взаємопов'язаності понять неопатримоніалізму, напівдемократії та олігархізму.

Література:

1. Теорія держави і права: підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О.С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с. URL: <http://surl.li/qqksu> (дата звернення: 21.02.2024).
2. Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» №1780-IX від 23 вересня 2021р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> (дата звернення: 21.02.2024).
3. Бусол Олена. Якою має бути система протидії олігархізму: нотатки на полях «Закону про олігархів». Юридичний Вісник України. №40 (1368) 8-14 жовтня 2021 р. с. 4-5.
4. Мельник М.І. Олігархія. Енциклопедія Сучасної України (2022). / ред. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. Т. 24. URL: <https://esu.com.ua/pdf/file/76415.pdf> (дата звернення: 21.02.2024).
5. Лаф Джон. Система кланового капіталізму в Україні. Складність демонтажу «системи». Липень 2021 р. Chatham House (Королівський інститут міжнародних відносин Лондон). 45 с. URL: <http://surl.li/tjpu> (дата звернення: 21.02.2024).
6. Козюк Віктор. Інсайдерське кредитування: що не можна забути, що не варто повторювати. Економічна правда. 24.04.2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/04/24/647309/> (дата звернення: 21.02.2024).
7. Михальченко М.І. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Наукові записки. Випуск 49. с. 83-94. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mykhalchenko_klanovo.pdf (дата звернення: 21.02.2024).
8. Мержиєвська Валентина «Зми» у світі ідеологій, філософій та релігій. Київ: Портал, 2023. 200 с.
9. Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні. Наукові записки. 2008. Серія «Політичні науки». Випуск 3. с. 103-117. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12241591.pdf> (дата звернення: 21.02.2024).
10. Мамонтова Е.В., Ковальова О.О. Клієнтелізм як політико-психологічний феномен. Актуальні проблеми політики. 2020. Вип. 66. с. 65-72. URL: <http://surl.li/tlmdj> (дата звернення: 21.02.2024).
11. Зеленько Г. Інтерв'ю Ukrlife.TV. 27 квітня 2021 р. URL: <http://surl.li/tlycy> (дата звернення: 21.02.2024).
12. Кіндзерський Ю.В. Інституційна пастка олігархізму і проблема її подолання. Економіка України. 2016. №12. с. 22-42. URL: <http://surl.li/tlyck> (дата звернення: 21.02.2024).
13. Шишков С.Є. Олігархізм як чинник інституційних деформацій фондового ринку в Україні. Український соціум, 2019, № 2 (69). с. 84-96. URL: <http://surl.li/tlyru> (дата звернення: 21.02.2024).

References:

1. Teoria derzhavy i prava : pidruchnyk / [O. M. Bandurka, O. M. Holovko, O. S. Perederii ta in.] ; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. NAPrN Ukrainy O. M. Bandurky; MVS Ukrainy, Kharkiv, nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2018. 416 p. URL: <http://surl.li/qqksu> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro zapobihannia zahrozam nationalnii bezpetsi, poviazanym iz nadmirnym plyvom osib, yaki maiut zachnu ekonomichnu ta politychnu vahu v suspilnomu zhytti (oliharkhiv)» №1780-IKh vid 23 veresnia 2021 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> [in Ukrainian].

3. Busol Olena. Yakoiu maie buty systema protydii oliharkhizmu: notatky na poliakh «Zakonu pro oliharkhiv». Yurydychnyi Visnyk Ukrainy. №40 (1368) 8-14 zhovnia 2021 r. pp. 4-5. [in Ukrainian].
4. Melnyk M.I. Oliharkhiia. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy (2022). / red. I. Dziuba, A. Zhukovskyi, M. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2022. T. 24. URL: <https://esu.com.ua/pdf/file/76415.pdf> [in Ukrainian].
5. Laf Dzhon. Systema klanovoho kapitalizmu v Ukraini. Skladnist demontazhu «systemy». Lypen 2021 r. Chatham House (Korolivskiy instytut mizhnarodnykh vidnosyn London). 45 p. URL: <http://surl.li/tljpu> [in Ukrainian].
6. Koziuk Viktor. Insiderske kredytuvannia: shcho ne mozna zabuty, shcho ne varto povtoriuvaty. Ekonomichna pravda. 24.04.2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/04/24/647309/> [in Ukrainian].
7. Mykhalchenko M.I. Klanovo-oliharkhichniy rezhym: nehatyvy i pozytyvy funktsionuvannia. IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Naukovi zapysky. Vypusk 49. p. 83-94. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mykhalchenko_klanovo.pdf [in Ukrainian].
8. Merzhyievska Valentyna «Izmy» u sviti ideolohii, filosofii ta religii. Kyiv: Portal, 2023. 200 p.
9. Korzhov H. Oliharkhichna pryroda suchasnoho politychno rezhymu v Ukraini. Naukovi zapysky. 2008. Seria «Politychni nauky». Vypusk 3. pp. 103-117. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12241591.pdf> [in Ukrainian].
10. Mamontova E.V., Kovalova O.O. Klientelizm yak polityko-psykholohichniy fenomen. Aktualni problemy polityky. 2020. Vyp. 66. pp. 65-72. p. 68. URL: <http://surl.li/timdj> [in Ukrainian].
11. Zelenko H. Interviu Ukrlife. TV. 27 kvitnia 2021 r. URL: <http://surl.li/tlycy>
12. Kindzerskyi Yu.V. Instytutsiina pastka oliharkhizmu i problema yii podolannia. Ekonomika Ukrainy. 2016. № 12. pp. 22-42. URL: <http://surl.li/tlyck> [in Ukrainian].
13. Shyshkov S.Ie. Oliharkhizm yak chynnyk instytutsynykh deformatsii fondovoho rynku v Ukraini. Ukrainskyi sotsium, 2019, № 2 (69). pp. 84-96. URL: <http://surl.li/tlyru> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до друку 30 квітня 2024 року